

Р. Байымбетова
ЯЗЫКОВОЙ ОБРАЗ ПОНЯТИИ УМАЙ И КУТ В ДРЕВНЕТЮРКСКОМ
МИФОЛОГИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

В этой статье рассматривается языковой образ понятия Умай и Кут в древнетюркском мифологическом мировоззрении

R. Bayimbetova
THE LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE CONCEPT UMAI AND KUT IN ANCIENT TURKIC
MYTHOLOGICAL OUTLOOK

This article deals with the linguistic representation of the concept Umai and Kut in ancient Turkic mythological outlook

Б. Елікбаев,

М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.д.

ЕСІМДІ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ-ТҮЛҒАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ
ЖӘНЕ СЫҢАРЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ МАҒЫНАЛЫҚ БАЙЛАНЫС

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксис-тің дербес саласы болып қарастырылуы ХХ ғасырдың елуінші жылдарынан басталады. Сөз тіркесі синтаксисі мен сөйлем синтаксисі өз алдына жеке-жеке сала болып қарастырыла бастағалы сөз тіркестерінің көптеген мәселелері терең қозғала бастады. Оның өзі кейінгі жылдардың жемісі еді. Содан бері сөз тіркесінің нысандары: сөз тіркесінің байланысу формалары мен тәсілдері, синтаксистік қатынастары мен түрлері, тіркесу қабілеті, олардың әрқайсысының қалыптасу тарихы мамандар тарапынан жан-жақты сөз болды.

Әрине осы кезге дейінгі еңбектерде сөз тіркесі арнайы қарастырылмағанымен, оған қатысты мәселелер жай сөйлемге қатысты мәселелердің ішінде, соның ішінде сөйлем мүшелеріне байланысты сөз болып жүрді. Қазақ тіліне байланысты алғаш зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі П.М. Мелиоранскийдің «Краткая грамматика казах-киргизского языка» деген еңбегінде сөз тіркесін арнайы қарастырмағанымен, жай сөйлемдерге байланысты бөлімінде бастауыш пен баяндауыштың қиысуын дұрыс көрсеткен.

Қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым А. Байтұрсынұлының «Тіл – құралы» сөйлем жүйесі мен түрлері атты екі бөлімнен тұрады. Мұның бірінші бөлімінде сөйлем мүшелері мен сөйлем мүшесі болатын сөз таптары, олардың жасалу жолдары мәселелері сөз болса, екінші бөлімінде сөйлемнің құрылым-

дық және айтылу мақсатына қарай түрлері, жай сөйлем мен құрмалас сөйлем мәселелері қарастырылады. Осы еңбекте сөз тіркестері арнайы тақырып болып берілмесе де, ондағы «Басым жақ» деген атаумен берілген мәтіннің мазмұнына зер сала кетуді жөн көрдік: «Бастауыш бір жақты болса, баяндауыш онымен ымыраласады. Бастауыш әр жақты болса, мәселен, бастауыш біреу емес, бірнеше болса жана әрқайсы әр жақты болса, онда баяндауыш басым жағымен ымыраласады» [1, 274 б.]. – дейді. Әрине автор бұл жерде сөз тіркестері, я болмаса, сөз тіркестерінің байланысу формалары жайында сөз қозғамағанымен, жоғарыда келтірілген пікірі қиысу байланысу формасына келетін сияқты.

Қ. Жұбанов еңбектерінде сөздердің байланысу формалары туралы арнайы сөз болмағанымен, сөйлем мүшелеріне қатысты айтылған пікірлерінде «матастырылған», «меңгереді», «жанасады» сөздері кездеседі. Дегенмен бұл сөздердің сөз тіркестеріне, қазіргі қолданыста жүрген байланысу формаларының атауларына қатыстылығын көре алмаймыз. Ғалым сөз тіркесін өз алдына жеке сала етіп бөліп қарастырмағанмен, оның 1936 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты еңбегінде «сөйлем жүйесіне» арналған бөлімінде «сөз қиыны», «жетек сөз бен жетекші сөз» деген тараулар берілген. Мұнда: «Сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек.

Қиынын келтірмей құрастырған сөйлем, не тіпті сөз болмай шығады да, немесе, айтайын деген сөзің болмай, басқа бірдеме болып шығады» [2, 157 б.], – деген анықтамасы қазіргі сөз тіркесінің анықтамасына біршама жақын келетін сияқты. Ал: «Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді **жетек сөз**, ертуші сөзді **жетекші сөз** дейміз» [2, 161 б.], – деген пікірі арқылы қазіргі кезде *бағыныңқы сыңар*, *басыңқы сыңар* деп атап жүрген сөз тіркесіндегі сабақтаса байланысудың заңдылығын дұрыс аша білген.

Х. Басымовтың: «Кейбір анықтауыштар басқа бір мүшені анықтап қабысып келумен қатар өзді-өзін де анықтап қабысып келеді» деген пікірі сөйлем мүшелеріне қатысты айтылғанмен, анықтауыштық қатынастағы қабыса байланысқан сөз тіркестеріне де қатысты екендігіне талас туындамаса керек [3, 32 б.]. Ал Ә. Ермеков: «Бұл сөйлемнің бастауышы... «ол» деген сөз; бұл... «үстады» деген етістік баяндауышты өз ыңғайына бағындырып, меңгеріп тұр және өзінің баяндауышымен қиысып тұр», – деп, бастауыш пен баяндауыштың қиыса байланысатындығы туралы айтса, сонымен қатар, толықтауыш пен пысықтауыштың баяндауышқа меңгерілетін дұрыс көрсеткен [4, 68-70 бб.].

Міне жоғарыда аталған еңбектерден сөз тіркесінің әлі де болса жеке сала ретінде танылмағанын, оның (сөз тіркесінің), көбінесе, сөйлем мүшелеріне қатысты мәселелер төңірегінде әңгімеленіп келгенін байқаймыз.

Жалпы тіл білімінде сөз тіркесі сөйлем ішінде қолданыла ма, әлде сөйлемнен тыс па деген сұрау туындағаны белгілі. Осыған байланысты тілші ғалымдардың пікірі де түрліше. Бұл жөнінде пікір таласы орыс тіл білімінде де, түркітануда да орын алды. Мәселен орыс тіл білімінің көрнекті өкілдері В.В. Виноградов, В.В. Бабайцева, А.И. Смирницкийлер сөз тіркесіне номинативті қасиет тән екендігін айтса, оны қазақ тіл білімінде К. Аханов та қолдайды. Ал Ю.В. Фоменко, А. Моисеевтер сөз тіркесінің номинативтілігін жоққа шығарады.

Сөз тіркесі – сөйлемнің материалы. Сөз тіркесі «сөйлем құрамында ғана және тек сөйлем арқылы ғана тілдің коммуникативтік құралы жүйесіне ене алады» [5, 231 с.]. Ол туралы «Қазақ тілінің грамматикасында»: «Сөздер өзара тіркесу арқылы сөйлем құрамына

енеді. Сондықтан сөз тіркестері – сөйлем құраудың шоғырланған материалдары», – десе [6, 8 б.], Ж.А. Жакупов: «...сөз тіркесі – шикізат қана, сөйлемнің материалы ғана емес, өзінің байланысу түрлері мен тәсілдері арқылы сөйлемнің ғана, орамды тілдің (связная речь) ой жалғастыру мақсатында дайындалған құрылымдық тетігі», – деп тұжырымдайды [7, 68 б.].

Ең алдымен, сөз тіркесінің ережесі, олардың тіркесу амалдары мен байланысу формалары жайында көптеген пікірлер айтыла бастады.

С. Аманжолов сөз тіркестерін сөйлем мүшелері аясында қарастырғаны белгілі. Автор «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы» деген еңбегінде сөйлем мүшелерінің өзара грамматикалық байланысуы, қарым-қатынасқа түсуін төрт түрге бөліп қарастырады: қиысу, меңгеру-меңгерілу, қабысу, жанасу. Осылармен бірге байланысудың бесінші түрі ретінде сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібін қосады [8, 148 б.].

Қазақ тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисінің арнайы қарастырылуы 1950 жылдардан басталады әрі оның синтаксистің жеке саласы ретінде қарастырылуында проф. М. Балақаевтың еңбегі зор. Міне осы кездерден бастап сөз тіркестерінің басыңқы сыңарының қандай сөз таптарынан жасалуына қарай есімді, етістікті деп берілуі орын алса, М. Балақаев меңгеруге қатысты есім мен етістіктің бірлесіп келуі нәтижесінде *ортақ меңгеру* деген терминді енгізгені белгілі [9, 399-406 бб.]. Соның негізінде проф. Т. Сайрамбаев сөз тіркестерінің есімді, етістікті және ортақ басыңқы деп бере келе, енді ортақ меңгеруден басқа тілімізге *ортақ қабысу*, *ортақ матасу* түрлері енді [10, 30-34 бб.]. Ол туралы автор: «Сонымен біз сөз тіркесін басыңқы сыңарына қарай енді есімді, етістікті, ортақ басыңқы деп топтай келіп, іштей 1) ортақ қабыса байланысқан сөз тіркесі, 2) ортақ матаса байланысқан сөз тіркесі, 3) ортақ меңгеріле байланысқан сөз тіркестері деп бөлуді практикалық та, теориялық та жағынан дұрыс деп білеміз», – дейді [10, 33 б.].

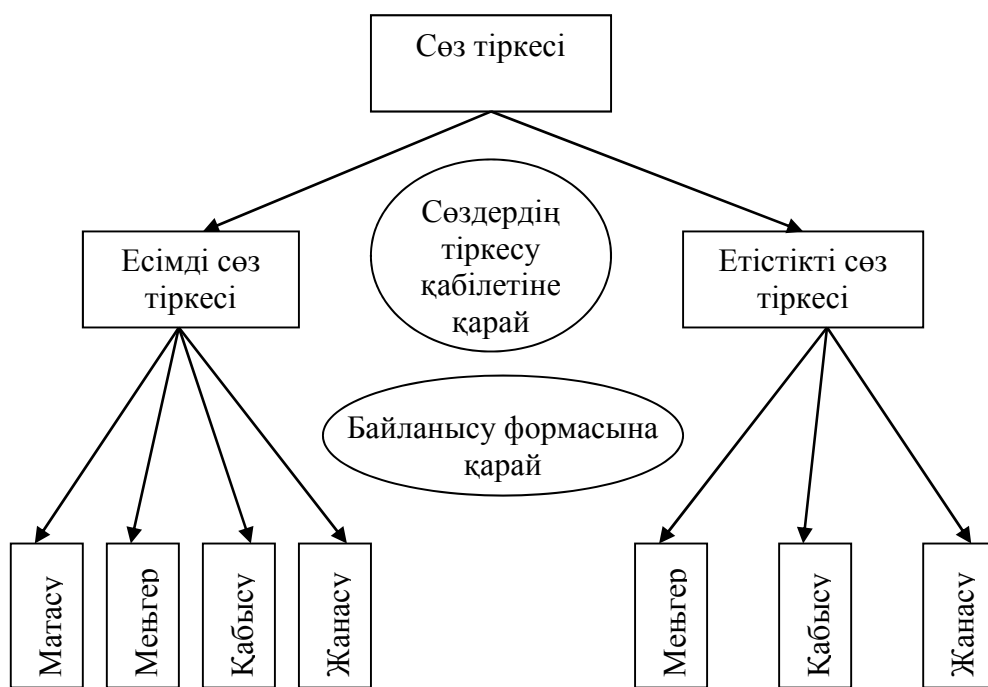
Жалпы сөздердің байланысу формалары, олардың есімді және етістікті түрлеріне жатқызу туралы талас мәселелер әлі де болса бар. М. Балақаев есімді сөз тіркестеріне матасу, меңгеру, ортақ меңгеру, қабысуды, ал етістікті сөз тіркестеріне меңгеру және қабысуды жатқызса, проф. Т. Сайрамбаев: «...біз баян-

дауыштың түрлері сияқты сөз тіркестерін де басыңқы сыңарына қарай есімді, етістікті және ортақ басыңқы етіп үшке бөліп беруді жөн көрдік», – дей отырып, меңгеруді: етістікті меңгеру, есімді меңгеру, ортақ меңгеру, қабысуды: етістікті қабысу, есімді қабысу, ортақ қабысу, матасуды: есімді матасу, ортақ матасу түрлерін ұсынады [10, 30 б.]. Сонымен жоғарыда аталған авторлардың сөз тіркестерін бөлуде есімдіге үш байланысу формасын: матасу, меңгеру, қабысуды, ал етістіктің екі байланысу формасын: меңгеру мен қабысуды жатқызатынын байқаймыз. Ал біз өз кезегімізде жанасу байланысу формасына қатысты кейбір талас мәселелердің шешім табуына байланысты [11], енді оны да есімді және етістікті деп бөле келе, бұдан былай есімді сөз

тіркестеріне қатысты төрт байланысу формасын: матасу, меңгеру, қабысу және жанасуды, етістікті сөз тіркестеріне қатысты үш байланысу формасын: меңгеру, қабысу және жанасу байланысу формаларын қарастыруды ұсынамыз.

Соңғы зерттеулерде сөз тіркестерін басыңқы сыңарларының қандай сөз таптарынан жасалуына қарай есімді, етістікті деп бөлумен бірге ортақ басыңқы түрінің енуіне байланысты, енді біз де байланысу формаларын: есімді матасу, ортақ матасу; есімді меңгеру, етістікті меңгеру, ортақ меңгеру; есімді қабысу, етістікті қабысу, ортақ қабысу; есімді жанасу, етістікті жанасу, ортақ жанасу деп бөлеміз.

Оны мына сызбамен береміз:

Сурет – Сөз тіркесінің түрлері

Сөз тіркестерінің семантикалық-формальдық құрылымы сөз тіркесінің бағыныңқы және басыңқы сыңарларының бір-бірімен байланысу тәсілдері мен оның мазмұнын анықтайды. Егер сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары зат, құбылыс не қандай да бір ұғымды атап көрсетсе, бағыныңқы сыңарының қызметі басыңқы сыңарда аталғанды нақтылау болып табылады. Ол үшін бағыныңқы сыңардағы сөз белгілі бір тұлғада тұруды қажет етеді.

Басыңқы сыңардың мазмұны өзінің лексикалық мағынасы арқылы анықталады. Мысалы: 1) затты, нәрсені білдіреді: *биік үй, аспалы шам, баланың қылығы*; 2) белгіні білдіреді: *өмірге ызалы, бүгін қуанышты*; 3) қимыл, қозғалысты білдіреді: *сабақтан кешікті, жұмысқа орналасты*, т.б.

Ал бағыныңқы сыңардың мазмұны оның лексикалық мағынасы арқылы емес, сөзтұлғаның басыңқы сыңардағы қандай сөзбен тіркесуіне байланысты туындаған синтаксис-

тік мағынасы арқылы анықталады. Мұндай кезде бағыныңқы сыңардағы сөзтұлға екі түрлі синтаксистік мағынада: 1) басыңқы сыңардағы заттың не қимылдың белгісін білдіріп, басқа дәл сондай зат не қимылдан ажырататындай сипатта жұмсалады: *Асау жылқы ышқына шыңғырып көкке атылды* (Д. Досжанов). *Азанғы аяз шағып барады* (Н. Серәлиев). *Кеңес біраз үнсіз жатты...* (Қ. Сәрсекеев); 2) субъектінің әрекеті тура немесе жанама бағытталған объектіні білдіруі мүмкін: *Мал түгіл адамға да қолайсыз* (І. Есенберлин). *Орташасы көбінесе әнге лайық* (Т. Әлімқұлов). *Кешікпей-ақ дабыр әңгімелері үзілмеген қалпы сырт көзге мойын бұрғызғандай жарастықты топ ауылдан ұзай берді* (А. Сейдімбеков).

Сөз тіркестерінің басты белгісі сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынастардың болуы. Басқа тілдердегідей, қазақ тіл білімінде де сабақтаса байланысқан сөз тіркестері: 1) анықтауыштық, 2) толықтауыштық және 3) нысықтауыштық қатынаста келеді.

1) анықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері сыңарларының қандай сөз таптарынан жасалуы мен қандай тұлғада келуіне қарай мынадай мағыналық-тұлғалық құрылымда келеді. Оны таратып көрсетсек:

а) басыңқы сыңар зат, нәрсені атайды, басыңқы сыңар оның сапалық (сандық) белгісін көрсетеді: *әдемі қыз, биік тау, ұзын бойлы жігіт, бес кітап, он екінші үй*, т.б.;

ә) басыңқы сыңар зат, нәрсені атайды, бағыныңқы сыңар сол заттың кімге, неге тиесілі екенін көрсетеді: *апамның орамалы, ағамның дәптері*, т.б.;

б) басыңқы сыңар заттың бөлшегін, бағыныңқы сыңар затты тұтасымен атап көрсетеді: *терезенің жақтауы, ағаштың жапырағы, адамның көзі*, т.б.

в) басыңқы сыңар кісіні, бағыныңқы сыңар оның қай топ немесе ұжымға қатысын көрсетеді: *топ басшысы, бөлім меңгерушісі, мектеп оқушысы*, т.б.

г) басыңқы сыңар белгіленген іс-әрекетті, бағыныңқы сыңар сол әрекет иесін көрсетеді: *ректордың бұйрығы, нәрестенің күлуі*, т.б.

ғ) басыңқы сыңар белгіні, бағыныңқы сыңар белгінің иесін көрсетеді: *әйелдің кішіпейілдігі, жігіттің ептілігі, баланың зеректігі*, т.б. Мұндай сөз тіркестері *әйелдің кішіпейілдігі – кішіпейіл әйел – әйел кішіпейіл,*

жігіттің ептілігі – епті жігіт – жігіт епті, баланың зеректігі – зерек бала – бала зерек т.б. болып трансформацияға тусу мүмкіндігі бар. Осындағы *әйелдің кішіпейілдігі – кішіпейіл әйел, жігіттің ептілігі – епті жігіт, баланың зеректігі – зерек бала* сөз тіркестерін синтаксистік синонимдерге жатқызуға болатын болса, *әйел кішіпейіл, жігіт епті, бала зерек* сияқты предикаттық қатынастағы тіркестердің лексикалық құрамы ортақ болғанымен, грамматикалық мағыналарындағы өзгешелігіне орай синтаксистік синоним бола алмайды. Себебі *әйелдің кішіпейілдігі – кішіпейіл әйел, жігіттің ептілігі – епті жігіт, баланың зеректігі – зерек бала* – сөз тіркесі болса, *әйел кішіпейіл, жігіт епті, бала зерек* – сөйлем болып танылады.

2) толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері мынадай мағыналық-тұлғалық құрылымда келеді:

а) қимыл-әрекет (етістік) және оны нақтылайтын (қимыл-әрекет тура немесе жанама бағытталған) объекті: *ауылды сағыну, ағасына еркелеу*, т.б.

ә) белгі (сын есім) және оны нақтылаушы объект (белгінің қайсысына (кімге немесе неге) қатыстылығына қарай): *балаларға қызық, оттан ыстық, иесімен дәмді*, т.б.

б) қимыл құралы: *қайшымен қырқу, өзілмен жеңу*, т.б.

в) ақпарат көзі: *кітаптан оқу, радиодан есту, теледидардан көру* т.б.

г) жетістікке, мақсатқа жету немесе айрылу: *жеңіске жету, абыройдан айрылу*, т.б.

3) нысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестері төмендегідей мағыналық-тұлғалық құрылымда келеді:

а) мекенге байланысты белгі: *қалада оқу, Астанада суық*, т.б.

ә) бағытқа байланысты белгі: *үйге дейін бару, ауылға жақын*, т.б.

б) уақытқа байланысты белгі: *таңертең тұру, кешке келу, ұзақ ойлану, бүгін ыстық*, т.б.

в) қимылдың басталу сәті: *тумысынан керең, бала кезден дос*, т.б.

г) қимылдың аяқталу сәті: *түске дейін ұйықтау, күзге дейін демалу*, т.б.

ғ) себепке байланысты белгі: *ауырғандықтан келмеу*, т.б.

д) амалға қатысты белгі: *қалықтап ұшу, жылдам қимылдау, асықпай жүру*, т.б.

е) мақсатқа қатысты белгі: *оқу үшін жайлы, кездесу үшін ыңғайлы*, т.б.

Міне әрбір сөз тіркесінің нақты мағынасы оның грамматикалық және лексикалық мағынасына (мағыналық-тұлғалық құрылымына) байланысты. Сонымен сөз тіркесі – сыңарларының лексикалық мағынасы арқылы бір-бірін толықтырып, өзара грамматикалық қатынасқа түсетін лексико-грамматикалық бірлік.

1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

3. Басымов Х. Сөйлемнің түрлаусыз мүшелері // Халық мұғалімі. – 1939. – №1. – 29-39 бб.; – 1939. – №2. – 15-21 бб.

4. Ермеков Ә. Тағы да сөйлем мүшелері туралы // Халық мұғалімі. – 1939. – № 9. – 67-70 бб.

5. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. (Избранные труды). – М.: Наука, 1975. – 558 с.

6. Қазақ тілінің грамматикасы. II бөлім. Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967. – 235 б.

7. Жакупов Ж.А. Қазақ тілі функциональдық синтаксисі (контекст проблемасы): филол. ғыл. д. ... дис. – Алматы, 1999. – 225 б.

8. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1940. – 248 б.

9. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ ССР ҒА баспасы, 1954. – 562 б.

10. Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Рауан, 1991. – 176 б.

11. Елікбаев Б.К. Жанаса байланысқан есімді сөз тіркестері // Жусуп Баласагын ат. Кыргыз улуттук университетинин Жарчысы. – Бишкек, 2008. № 4. – 5-8 бб.

Б. Елікбаев

СЕМАНТИКО-ФОРМАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ИМЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

В статье рассматривается семантико-формальная структура именных словосочетаний

B. Elikbaev

SEMANTIC AND FORMAL STRUCTURE OF NOMINAL PHRASES

In article the semantic and formal structure of nominal phrases is considered

М. Т. Есмадова,

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Фразеологизмдер (кең мағынада фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер) көркем сөз өнерінің ең құнарлы саласына тән ойлау нәтижесі мен халық даналығының туындысы болып саналады. Тіліміздің бұл байлығы ғасырлар бойы қорланып, қалыптасқан, толассыз дамып, толығып отыратын, әрқашанда қолданысқа дайын тұратын көркем сөз құралы болып саналады. Яғни, көркем сөз шеберлерінің өз шығармаларында түрлендіріп, сан құбылтып, пайдалануына болатын әсем де әсерлі, көркем де бейнелі сөз өрнегі болып есептеледі. Әдетте, фразеологизмге тән ерекшеліктердің бірі ретінде олардың тұлғалық, құрамдық және ішкі орын тәртібінің тұрақтылығы көрсетіледі. Әрине, бұл тұрақты тіркестерге тән жалпы заңдылық, бірақ қатып қалған, ешбір өзгеріске түспейтін құбылыс

емес, белгілі шарттылыққа бағынатын заңдылық.

Бұл белгілі ғалым, профессор Рабиға Сыздықованың сөзімен айтқанда, сөз күдіретінің арқасында іске асатын құбылыс [1]. Ол – ғалымның бейнелі түрде атаған «сөз әрлеу» тәсілі. Сөз әрлеу деп отырғанымыз да, айналып келгенде сөз таңдау, сөз қолданысы дегеніміз сияқты, көркем шығарма тіліндегі жеке сөздердің (және тіркестердің) «қылығы», қызметі, стильдік жүгі, (орысша айтқанда, «поведение слово в художественном тексте») деген тұтас құбылысқа кіреді. Әсіресе, «сөз әрлеу» дегенде, сөздің көріктеу құралы ретінде келген, сөз бейне болып, келген сәттері талданады.

Фразеология деген терминнің мағынасы кең, оны әр түрлі ұғынып, әр алуан салада